

TURLI TIZIMLI TILLARDA “YAXSHILIK” VA “YOMONLIK” KONSEPTLARINING OKKOZIONAL MA’NOLARI

Trapova Gulira’no Nabijon qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti 3-kurs tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20641703>

Annotatsiya

Mazkur tezisda turli tizimli tillarda “yaxshilik” va “yomonlik” konseptlarining okkozional ma’nolari lingvokognitiv va lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida o‘zbek, qoraqalpoq va ingliz tillaridagi badiiy matnlar hamda paremiologik birliklar asosida ushbu konseptlarning kontekstual va individual mualliflik ma’nolari o‘rganildi. Natijada yaxshilik va yomonlik konseptlari nutq jarayonida doimiy lug‘aviy ma’nodan tashqari qo‘shimcha emotsional-ekspressiv hamda ramziy ma’nolar kasb etishi aniqlandi.

Kalit so‘zlar:

Okkozional ma’no, konsept, yaxshilik, yomonlik, paremiologiya, lingvomadaniyat, semantik transformatsiya, metafora, badiiy tafakkur, qiyosiy tilshunoslik.

Kirish

Til birliklari nutq jarayonida o‘zining asosiy lug‘aviy ma’nosidan tashqari yangi kontekstual ma’nolarni ham ifodalaydi. Tilshunoslikda bunday individual va muayyan vaziyatga xos ma’nolar okkozional ma’no deb yuritiladi. Okkozional ma’no muallifning estetik maqsadi, milliy tafakkuri va badiiy tasvir vositalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. “Yaxshilik” va “yomonlik” konseptlari insoniyat tafakkurining universal axloqiy kategoriyalari hisoblanadi. Biroq turli tizimli tillarda ushbu konseptlar nutq jarayonida turlicha emotsional, ramziy va metaforik ma’nolar kasb etadi. Ayniqsa, badiiy matnlar va maqollarda bu konseptlarning okkozional semantikasi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Asosiy qism

Okkozional ma’no (lotincha *occasionalis* — tasodifiy, vaqtinchalik) so‘z yoki tushunchaning lug‘aviy ma’nosidan tashqarida, faqat muayyan nutqiy vaziyatda, kontekst yoki badiiy asarda yuzaga keladigan mualliflik ma’nosidir.

“Yaxshilik” va “yomonlik” konseptlari mutlaq falsafiy va axloqiy kategoriyalar bo‘lsa-da, ularning okkozional ma’nosi muayyan ijodkorning shaxsiy dunyoqarashi, estetik maqsadi va vaziyatga qarab o‘ziga xos talqin qilinadi.

Bu tushunchalar muayyan sharoitda o‘zining qat’iy chegaralarini yo‘qotib, mutlaqo yangi qiyofa kasb etishi mumkin:

- **Vaziyatga bog‘liqlik (Nisbiylik):** Kundalik hayotda yoki falsafada yaxshilik va yomonlik qat’iy qarama-qarshi tushunchalar hisoblanadi. Biroq, okkozional ma’noda yomonlik yaxshilikka, yaxshilik esa yomonlikka xizmat qilayotgandek tasvirlanishi mumkin. Masalan, adolatli qilingan qattiqqo‘llik (yomonlikdek ko‘ringan harakat) aslida yaxshilikka yetaklaydi.
- **Shaxsiy idrok:** Yozuvchi asarida yoki notiq o‘z nutqida qahramonning ichki dunyosini ochib berish uchun bu konseptlarga o‘zgacha baho beradi. Masalan, qahramon uchun manfaatli bo‘lgan yoki uni maqsadga yetaklovchi har qanday holat (garchi u boshqalarga zarar keltirsa ham) shu shaxs uchun “yaxshilik” sifatida talqin qilinadi.

- **Badiiy metafora va konnotatsiya:** Okkozional ma'no asosan badiiy adabiyotda uchraydi. Unda yaxshilik va yomonlik yorug'lik va zulmat, bahor va qish, hayot va o'lim kabi obrazli vositalar orqali maxsus muhitda ochib beriladi.

Turkiy tillarda “yaxshilik” konsepti ko‘pincha nur, oq rang, bahor, suv va baraka obrazlari orqali ifodalanadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “Yaxshi inson — elning quyoshi” kabi poetik ifodalarda yaxshilik quyosh obrazi orqali okkozional ma’no kasb etadi. Bu yerda quyosh insonlarga hayot baxsh etuvchi manba sifatida ezgulik ramziga aylangan. Qoraqalpoq tilidagi ayrim badiiy matnlarda yaxshilik “ko‘prik”, “yorug‘ yo‘l” yoki “oq qush” metaforalari orqali tasvirlanadi. Bunday holatda konseptning semantik maydoni kengayib, abstrakt axloqiy tushuncha poetik-obrazli mazmun bilan boyiydi.

Ingliz tilida esa **“goodness”** konsepti ko‘pincha **“light”, “warmth”, “angel”** kabi birliklar bilan bog‘lanadi. Masalan, *“Her kindness was a light in the darkness”* jumlasida yaxshilik nur metaforasi orqali individual-emotsional ma’no hosil qilmoqda.

Bu yerda “light” leksemasi oddiy yorug‘lik ma’nosidan chiqib, umid va ezgulik timsoliga aylangan. “Yomonlik” konsepti ham turli tillarda ko‘plab okkozional ma’nolar hosil qiladi.

O‘zbek tilida yomonlik ko‘pincha *“qora tun”, “zahar”, “bo‘ron”* kabi obrazlar orqali ifodalanadi. Masalan, *“Hasad qalbni yemiruvchi zahardir”* jumlasida zahar leksemasi yomonlikning ichki vayronkor kuchini ifodalovchi okkozional ma’noda qo‘llangan.

Qoraqalpoq tilida yomonlik *“muz”, “soya”, “qorong‘ilik”* metaforalari bilan ifodalanadi. Bu esa yomonlikning sovuqlik, qo‘rquv va begonalik semalari bilan bog‘lanishini ko‘rsatadi.

Ingliz tilida esa **“evil”** konsepti ko‘pincha darkness, snake, storm kabi ramziy birliklar bilan birga ishlatiladi. Masalan, *“Jealousy is a silent snake”* ifodasida ilon obrazi yomonlikning yashirin va xavfli xususiyatini bildiruvchi okkozional ma’noni hosil qilgan.

Turli tizimli tillarda yaxshilik va yomonlik konseptlarining okkozional ma’nolari milliy mentalitet bilan ham chambarchas bog‘liq. Sharq xalqlari tafakkurida yaxshilik ko‘proq sabr, muruvvat va insoniylik bilan bog‘lansa, G‘arb tafakkurida erkinlik, individual tanlov va shaxsiy fazilatlar bilan aloqador holda namoyon bo‘ladi.

Paremiologik birliklarda ham ushbu konseptlarning okkozional semantikasi kuchli kuzatiladi. Masalan, *“Yaxshilik urug‘i baraka beradi”* maqolida urug‘ leksemasi yaxshilikning ko‘payuvchi va davomiy xususiyatini ifodalovchi ramziy ma’noda qo‘llangan. Ingliz tilidagi *“Evil breeds evil”* maqolida esa yomonlik biologik ko‘payish metaforasi orqali tasvirlangan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, turli tizimli tillarda “yaxshilik” va “yomonlik” konseptlarining okkozional ma’nolari xalqning milliy tafakkuri, madaniyati va badiiy dunyoqarashi bilan uzviy bog‘liqdir. Ushbu konseptlar nutq jarayonida metaforik, emotsional va ramziy ma’nolar kasb etib, tilning estetik imkoniyatlarini namoyon qiladi. Okkozional ma’nolarni qiyosiy o‘rganish esa turli xalqlarning axloqiy qadriyatlari va lingvomadaniy xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Askoldov, S. A. Концепт и слово // Русская словесность: Антология. – Москва: Academia, 1997. – 267–279-bet.
2. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 b.
3. Маслова, В. А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 208 b.

4. Stepanov, Yu. S. Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Академический проект, 2004. – 992 b.
5. Safarov, Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Sangzor, 2006. – 220 b.
6. Mahmudov, N. Til va madaniyat. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2013. – 240 b.
7. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 276 b.
8. Wierzbicka, A. Understanding Cultures through Their Key Words. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 317 b.
9. Obelkevich, J. Proverbs and Social History // Wise Words (RLE Folklore). – London: Routledge, 2015. – 211–252-bet.
10. White, G. M. Proverbs and Cultural Models // Cultural Models in Language and Thought. – Cambridge University Press, 1987. – 151–172-bet.
11. Thornton, F. J. A Classification of the Semantic Field “Good and Evil” in the Vocabulary of English. – Glasgow: University of Glasgow, 1988.
12. Qaraqalpaq folklori. Xalıq naqıl-maqalları. – Nókis: Qaraqalpaqstan baspası, 1978. – 4-tom.
13. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 384 b.
14. Bazarbaevna, B. S. Comparative Analysis of Uzbek and Karakalpak Proverbs // ANGLISTICUM Journal. – 2019. – Vol. 8(5). – 23–27-bet.
15. Jalgasbaevna, S. N. A Comparative Study of Phraseological Units and Proverbs with the Concept “Friend” in Karakalpak and English Languages // SHOKH LIBRARY, 2025.
16. Кубрякова, Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 b.